

Zoolojinin Öncülerinden Câhız

Câhız'ın Yaşamı

Bir düşünce hareketi olarak İslam dünyasında uzun süre etkili olan Mutezile görüşünün önemli temsilcilerinden Câhız'ın doğum tarihi konusunda kesin bir bilgi yoktur, ancak yaygın olarak 780 yılında doğduğu kabul edilir. Basra'da doğmuş, çocukluk ve gençlik yılları sefalet içinde geçmiş, ileri yaşlarından sonra refaha kavuşmuştur. Abbasi sarayından aylık almaya başlaması yaşamında bir dönüm noktası olmuştur.

Yaşamının uzun bir döneminde sıkıntı çekmesine karşın, bilimle ilgilenmekten geri kalmamış, kendisini yetiştirmek için dönemin bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitmiş ve zamanın ünlü hocalarından tarih, doğa bilimleri, Arap edebiyatı, gramer, kelam, fıkıh, felsefe disiplinlerine ilişkin dersler almıştır. Câhız eleştirel düşünme becerisi yüksek bir entelektüel olarak başta edebiyat, kelam ve doğa olmak üzere birçok konuda önemli yapıtlar kaleme almıştır. Bunlardan en ünlüsü, hayvanlar konusunda çalışmalar yapan Kazvinî ve Demirî gibi bilgilerin büyük ölçüde yararlandığı, günümüzde de ilgi odağı olmaya devam eden *Kitâb el-Hayevân*'dır. Yaşamının sonlarına doğru felç geçiren Câhız, bir kitap alırken kütüphanesinin üstüne devrilmesi sonucu 870 yılında Basra'da ölmüştür.

Yapıtları

Birçok konuda yazan Câhız'ın yapıtlarının tam bir listesi yoktur. Klasik ve modern kaynaklarda iki yüz elliden fazla yapıtı olduğuna ilişkin kayıtlara rastlanmakla birlikte, tarihsel olarak daha eski ve görece daha güvenilir kabul edilen kaynaklarda yer alan bazı bilgiler, bu bilgilerin güvenilir olmadığını göstermektedir. Çünkü Câhız'ın, ileri sürdüğü fikri kendi görüşü olarak sunarsa halktan tepki göreceği endişesiyle hareket ettiği, o nedenle de yazılarını zaman zaman alanında ün yapmış kimselelerin adıyla yazdığından söz edilmektedir. Dolayısıyla yapıtlarının sayısının doğru olarak belirlenmesi olanaksızdır. Bütün bunlara rağmen, Câhız'a ait olduğu kabul edilen yazma ve basılı eserlerin önemli bir kısmı belirlenebilmiştir.

Yapıtlarının birçoğu İstanbul'da Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi'ndedir.

Câhız'ın yapıtlarının en tanınmış ve üzerinde çalışmalar yapılmış olanlarından bazıları şunlardır:

Kitâb el-Hayevân (Hayvanlar Üzerine)

Kitâb el-Fedâil el-Etrak (Türklerin

Erdemleri Üzerine)

Kitâb el-Buhalâ (Yalancılar Üzerine)

Kitâb el-Beyan ve el-Tebyin (Açıklama Üzerine)

Sinâat el-Kelâm (Kelam Sanatı Üzerine)

Bunlardan başka bazıları bağımsız, bazıları da toplu olarak yayımlanmış çok sayıda yapıtı olduğu bilinmektedir.

Düşünür Olarak Câhız

Tipik bir Mutezile taraftarı olarak eleştirel düşünmeyi ve her türlü yetkeye körü körüne bağlılıktan uzak durmayı entelektüel bir tavır olarak benimseyen Câhız, yeri geldikçe eğitimini ve öğretimini borçlu olduğu hocalarını bile eleştirmekten geri durmamıştır. Bir düşünme biçimi haline getirdiği sorgulama, araştırma, gözlem ve deney sonucuna göre karar verme anlayışını doğal olarak bilimsel araştırmalarında da temel alan Câhız, hemen hemen bütün ilgisini doğa araştırmalarına yöneltmiştir. Arap nesrinin belki en güzel örneklerini verecek kadar derin edebiyat bilgisine, en zor kelam problemlerine çözümler üretecek kadar derin kelam ve fıkıh bilgisine sahip olmasına karşın, onu en çok meşgul eden problem doğada olduğunu düşündüğü gizemdir. Bu nedenle düşünce, inanç ve sanat alanlarındaki problemlerle ilgilendiği kadar hayvanlara, bitkilere ve cansız varlıklara da ilgi göstermiştir. Bu yüzden adı *Hayvanlar Üzerine* olmasına karşın, *Kitâb el-Hayevân* adlı yapıtında hemen hemen bütün doğa olgularıyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Üstelik uğraşının sonucu kendisinden öncekiler gibi basit birer betimleme düzeyinde kalmamış, aksine her türlü oluş ve bozuluşu nedensel yönüyle anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Doğa karşısında aklın yetilerini özgürce kullanmayı telkin eden Mutezile düşünce hareketinin en kıvrak zekâlarından biri olduğu anlaşılan Câhız, insanlardaki aklın yerini hayvanlarda içgüdüünün aldığını belirtmiştir. Ona göre insanların eylemleri düşünme yetilerinin, başka bir deyişle akıllı bir varlık olmalarının bir sonucudur. İnsanlar eylemlerini seçme ve karar verme özgürlüğüyle gerçekleştirir, dolayısıyla da yapıp etmelerinden sorumludurlar. Başka bir deyişle, insanları iyi ve kötü eylemlerde bulunmaya kendi tabiatları sevk eder.

20. yüzyıl varoluşçu felsefelerinin ana önermesi olan “insan yapıp etmelerinin ve seçimlerinin toplamıdır” görüşünün açık ifadesi olan bu yaklaşımıyla, zamanın düşünce düzeyini hayli aştığı anlaşılan Câhız, aynı zamanda hiç bir önermenin belirsiz kalmasına da tahammül edemeyen bir bakış açısına sahipti. Başkalarının ile ri sürdürdüğü iddiaları ve aktardıkları haberleri şüpheli bulduğu takdirde emin olmak ve doğrusuna ulaşmak için, bilimsel tutumun gerektirdiği bütün adımları atmaktan çekinmezdi. Câhız’ın bu bilim ve bilgi anlayışı yapıtlarına bütünüyle yansımıştır.

Câhız’ın gözlem ve deneyci yönünü kendisinin anlattığı bir örnekle ortaya koymak mümkündür:

“Günün birinde İbn Ebû Kerime’nin evine gittim. Bir çömlektan çıkardığı pis çamaşır suyunun içinde, ölmüş gibi görünen sinekler vardı. Bunlar, çömleğin içine akşamdan düşmüş ve ertesi gün öğleye kadar kaldıkları için şişmiş, kokmuş ve gevşemiş bir halde idiler. İbn Ebû Kerime, onların beş altı tanesini aldı ve kuru bir tuğlanın üstüne koydu. Üzerlerine öğüttüğü taze bir tuğlanın tozunu serpti. Sinekler çok geçmeden kıvıldadı, yürüdü, daha sonra da uçtular. Ancak uçuşları pek zayıf ve mecalsizdi.”

Doğada olup bitenleri gözlem ve deney konusu yapan Câhız, gözlemlerini aklın yol göstericiliğinde anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Katıldığı bir toplantıda panzehirden söz edilirken yılan soktuktan sonra kıvrılırsa verilen panzehirin fayda etmeyeceğinin, panzehirin ancak yılan kıvrılmadan verildiğinde faydalı olacağını, gereğinden fazla veya az verilirse de bir faydası olmayacağını söylendiğini duyan Câhız, açıklamaları yetersiz bulmuş, önce bir soru sormuş ve ardından da şu açıklamayı yapmıştır: Yılan bir kimseyi soktuktan sonra zehrini boşaltmak için mi yoksa eğri olan dişini etten sıyırmak için mi kıvrılır? Bunu düşünmek gerekir. Sonra panzehirin azlığı veya çokluğu nasıl tayin edilir? Bana kalırsa yılanın soktuğu kimseye bir miktar panzehir vermek faydasız olmaz.

Kitab el-Hayevân’da yer alan çizimlerden biri

Câhız’ın Varlık Anlayışı

Câhız’ın doğaya olan ilgisi salt felsefi bir ilgi değildir; aynı zamanda varlığın yaratılmış olduğunu ve bir yaratıcısının bulunduğunu da kanıtlamak ister. Orta Çağ düşünce geleneği açısından doğal karşılanabilecek bu tutumun ana hedefi, evrende gözlemlenen düzenliliği ve mükemmelliği anlamlandırmaktır. Câhız’a göre evren ezeli ve ebedi değildir; aksine bir yaratıcı tarafından mükemmel bir şekilde yaratılmıştır. İnsanların bilgilerinin sınırlı, yaratıcının bilgisinin sınırsız olduğunu anlamak için denizlere bakmak yeter. İnsan oradaki canlıların ne olduğunu bakarak öğrenir ve tecrübe sahibi olurken, başka bir deyişle yaratılanlardan faydalanarak bilgi elde ederken, yaratıcı özgün varlıklar tasarlamakta ve yaratmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde hareket eden Câhız, kitaplarında evrende ve evrenin bir parçası olan bitkilerde, hayvanlarda ve mineralerde gözlemediği düzen, uyum ve mükemmellikten yola çıkarak bir yaratıcının olduğunu kanıtlamayı amaçlamaktadır.

Câhız’a göre evrenin ve bütün varlıkların yaratılmış olduğunun delili, evrenin belli bir düzen içinde olmasıdır. Bir varlığın belli bir düzen içinde var olabilmesi için bir amaca yönelik olması gerekir. Her varlığın bir amacının olmasının da bir yaratıcının olmasını gerektireceği açıktır. Bir amaca uygun olarak düzenli bir şekilde yaratılmış olan bu evrenin tesadüfen oluşması olanaksızdır. Dahası bu evren, farklı varlıkların bir arada yaşayabilmesi için yaratılmıştır. Aksi takdirde insanla-

rın ve diğer canlıların hayatlarını sürdürmesi mümkün olmazdı. Evrendeki hiçbir varlık boş ve gereksiz değildir, çünkü evrenin düzeni onlar sayesinde sağlanır.

Câhız’a göre varlıklar canlılar (çoğalanlar) ve cansızlar (çoğalmayanlar) diye iki kısma ayrılır. Çoğalmayanlar taş, toprak ve maden cinsinden varlıklardır. Bu varlıklar aynı zamanda hareketsizdir. Çoğalanlar ise hayvanlar ve bitkiler olmak üzere ikiye ayrılır. Hayvanlar da kendi aralarında akıl sahibi ve içgüdü sahibi olanlar şeklinde iki kısma ayrılır. İnsanın diğer varlıkları kontrolü altına alabilmesi de akıl ve düşünme yetileri sayesinde. Buna karşılık içgüdü sahipleri de içgüdüleri sayesinde insanların yapamaya-çağı şeyleri yapar. Hayvanlar da yürüyenler, uçanlar, yüzenler ve sürünenler olmak üzere dört gruba ayrılır.

Câhız’a göre bütün bu varlıklar kendi özelliklerine, yani tabiatlarına göre hareket eder ve varlıklarını sürdürür. Burada özellikle onun tabiat dediği özelliklerin asla değişmediğini belirtmekte yarar var. Bu anlamda Câhız’ın tabiat dediği aslında bir şeyi kendisi yapan şey yani öz, başka bir deyişle Grek düşüncesindeki kullanımıyla formdur. Form, maddeyi yani belirsiz olanı veya bir şey olma potansiyelini taşıyanı, belirli bir sınıfın üyesi yapan aktif ilkedir. Kuşkusuz Câhız bu Grek düşüncesini İslam düşünce geleneği içinde farklı bir bağlamda anlamlandırmış, “yaratıcı her tür varlığı tasarlayarak, bir ereğe yönelik olarak var etmiş, yaratmıştır” biçimine dönüştürmüştür.

Câhız'ın kitabında yer alan kuzukulağı resmi

Kitâb el-Hayevân

Kitâb el-Hayevân Câhız'ın en tanınmış kitabıdır. Hayvanlar hakkındaki gözlem ve incelemelerini bu kitapta toplayan Câhız, hayvanlar hakkında yaygın fakat asılsız olan birçok söylenceyi reddetmiş ve kendi deneyimleriyle doğruları belirlemeye çalışmıştır. Aynı zamanda o dönemde hayvanlara ilişkin bilinmeyen pek çok hususu da açıklamıştır. Kitabın son bölümlerinde doğal ve fiziki olaylar hakkında Mutezilê'nin görüşlerine dayanarak yaptığı yorumlar ise felsefe tarihi açısından gerçek bir hazinedir.

Câhız *Kitâb el-Hayevân*'ın girişinde bu kitabı neden yazdığını ve özelliklerinin neler olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu kitap doğa konusunda yeni çalışmaya başlayanların, orta düzeyde bilgi sahibi olanların ve hatta üst düzey bilgisi olanların dahi yararlanacakları bir çalışmadır. Bilgisi başlangıç düzeyinde olanlar konuya ilk adımlarını atmak ve öğrenmek, bilgisi orta düzeyde olanlar birikimlerini arttırmak, bilginler ise bilgilerindeki eksiklikleri tamamlamak için bu kitaptan yararlanabilir. Çünkü Câhız'a göre kitap çok kapsamlıdır, konu girişleri düzenlidir ve içeriği sınıflandırılmıştır. Sonra bu kitabın sayfalarında, bütün milletlerin arzuları buluşur ve kucaklaşır, çünkü kitap hem kulaktan kulağa gelen bilgilere hem de tecrübeye dayanır.

Yedi ciltlik kapsamlı bir çalışma olan *Kitâb el-Hayevân*'da hayvanların yanı sıra evrenin oluşumu, çeşitli kültürlerdeki hayvan anlayışları, hayvanla insan arasındaki ortak ve farklı yönler, hayvan psikolojisi gibi konular da ele alınmıştır. Özellikle yarıtlık hayvan betimlemelerinin son derece gerçekçi olmasıyla dikkat çeken yapıtta yaklaşık 400 çeşit hayvan incelenmiştir. Hayvanları hareket biçimlerine göre sınıflandırması özellikle ilginçtir. Câhız'ın gözlemci ve deneyci yönünü *Kitâb el-Hayevân*'da yer alan "güvercinler hakkında" başlıklı yazısında görmek olanaklıdır.

"Güvercin ya ehlidir ya evcildir ya da yabanidir. Renk, ses ve nağme farklılıklarına rağmen, çift yaşayan, güzel sesli ve nağmelerini yeknesak bir surette tekrarlayan her kuşa güvercin derler. Bütün kumru türleri, erkek keklik ve onlara benzeyen kuşlar güvercin cinsindedir. Güvercinlerin bir kısmı zevk için, bir kısmı ise oyun için beslenir. Güvercinin özelliklerinden biri de insanlara aşına olması ve insanların onlara ısınmalarıdır. Hiç bir hayvan bu alanda güvercin mertebesine ulaşamaz. Çocuklardan yaşlı insanlara, sıradan insanlardan kelli fellî efendilere varıncaya dek, güvercin edinmeyen kimse yoktur. Güvercin uğurlu hayvanlardandır. Susamış bir kimse horoz veya tavuğun su içtiğini ve köpek veya kurdun su yaladığını görünce, içme tarzlarının çirkinliği yüzünden, su içmekten âdeta tiksindir. Hâlbuki suya kanmış bir kimse bile güvercinin içtiğini görünce aynı kaptan içeceği gelir. Güvercinin belli başlı özelliklerinden biri de yavru beslemek ve büyütme zevkidir. Dişi güvercin yuvayı erkekle beraber kurar.

Hazırladıkları yere, saz, lif, ince çöpler taşırlar. Bunları birbirlerine geçirirler. Lifle ri dokuyup bir birlerine bağladıktan sonra dışının vücudu büyüklüğünce bir yuva yaparlar. Yumurtaların yuvarlanıp düşmesini önlemek için yuvanın kenarlarını hafifçe yükseltirler. Yuvanın içindeki yumurtalara, erkek ve dişi nöbetleşe otururlar. Kuluçka müddeti bitince yumurta çatlar, içinden çıkan yavru tüysüz, kısa kanatlı, boğazı tıkanık bir biçindedir. Ebeveyni ilk önce yavruyu yumurtadan kurtarmağa çalışır. Sonra boğaz ve kursağının yem almağa müsait olmadığını bildikleri için ağzından üfürerek kursağını şişirmeğe ve genişletmeğe uğraşır. Bu körpe kursağın yemi eritemeyeceğini bildikleri için de yavruyu gıda mahlulü ile karışmış salyalarıyla beslemeğe koyulurlar. Zamanla kursağın kuvvet ve dayanıklılık bularak yemi hazmetmesi ve sindirmesi için dabağlanmağa muhtaç olduğunu bilirler. Dolayısıyla ona, arada sırada, duvarların diplerindeki tuzlu ve ekşili halis topraktan verirler. Kursağı böylece dabağlandıktan sonra, ona daha besleyici olan hububatın yumuşağı ile su verirler. Yavrunun kuvvet ve takati arttıkça gıda nispetini artırırlar. Bu müddet esnasında yavru onlara doğru atılır. Fakat kendi kendine yem toplayacak çağa gelince, kendi yemini kendiliğinden arayıp bulması için ve bu alışkanlığını kuvvetlendirmek için ara sıra onu beslemekten çekinirler. Nihayet şahsiyeti oluşup yardımsız kalınca, bütün ihtiyaçlarını yalnız başına sağlayacak bir hale gelince ondan her türlü yardımı keserler. Eski alışkanlığıyla gıda istediği zaman, döverler ve ondan yüz çevirirler. Bu andan itibaren yavrularına gösterdikleri şefkat yüreklerinden silinir; onu beslemek ve büyütme için sarf ettikleri gayreti unuturlar. Sonra bu işe aynı şekilde yeniden başlarlar."

Kaynaklar

- Baktır, M., "Câhız'ın Varlık ve Tabiat Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2006.
 Bayraktar, M., "Al-Jahiz and the Rise of Biological Evolutionism", *The Islamic Quarterly*, 1983.
 Bayraktar, M., "Hayvan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 17, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
 Bodenheimer, F. S., *The History of Biology: An Introduction*, Dawson and Sons Ltd., 1958.
 Danişman, N., *Kelam İlmîne Giriş*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 1955.
 Erdem, M., Câhız ve el-Muhtar fîr-Red alâ'n-Nasara İsmi Risalesi", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31, 1989.
 Şeşen, R., "Câhiz", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.